

Lady Banu's Game for Name and Bread: A Blauean Reading of Social Exchange in Belgheis Soleimani's *The Last Game of Banu*

Hojjat Allah Omidali¹

Abstract

Peter Blau's Social Exchange Theory examines human relationships in accordance with resources, power, and status and explains the evolutionary stages of social relations from interpersonal exchanges to legitimacy and social transformation. Informed by Social Exchange Theory, this article investigates Belgheis Soleimani's *The Last Game of Banu*. This article aims to investigate the formation, development, and disintegration of the relationships between Gol-Banu and the three principal male characters of the novel—Heydar, Saeed, and Ebrahim Rahami—with particular emphasis on power, status, and social legitimacy. The study employs a descriptive-analytical method. The central questions of this research are: In what ways do cultural, economic, and social forms of capital generate differences in status and power among the characters? What mechanisms lead to the transformation of inequalities and the restructuring of social relationships? The findings indicate that Gol-Banu's cultural capital and literacy place her in a superior position vis-à-vis Heydar's violence and social limitations. Saeed's cultural capital and social status gradually become instruments of power and domination, transforming an initially emotional relationship into one marked by asymmetrical control. Likewise, Gol-Banu's relationship with Rahami gains legitimacy through economic capital, administrative influence, and prevailing customary norms. Ultimately, the collapse of these relationships results from the intervention of more powerful rivals, the pressures exerted by social structures, and broader political crises. The study concludes that *The Last Game of Banu* demonstrates how the interaction of various forms of capital, social inequalities, and legitimacy generates a cyclical process of power, domination, resistance, and transformation within human relationships.

Keywords: Belgheis Soleimani, Peter Blau, Power and Status, Social Exchange Theory, *The Last Game of Banu*

---

1. Associate Professor in Persian Language and Literature, Arak University, Arak, Iran.
(h-omidali@araku.ac.iremail)

Extended Abstract

1. Introduction

Peter Blau's Social Exchange Theory examines human relationships in accordance with resources, power, and status and explains the evolutionary stages of social relations from interpersonal exchanges to legitimacy and social transformation. The main potential of this theory in the analysis of literary texts is that it interprets characters and narrative relationships as a reflection of exchange, status, and power mechanisms within the context of social structure. Belgheis Soleimani's *The Last Game of Banu* offers significant potential for analysis through the lens of social exchange theory, given its focus on a network of emotional, economic, and status-based relationships. Golbanu, the novel's protagonist, finds herself in a situation where her romantic and marital choices are heavily influenced by poverty, insecurity, status inequality, and normative pressures. The central question of the research is the ways in which cultural, economic, and social capital cause differences in status and power between characters in the novel, and the mechanisms that transform the inequalities and change the structure of relationships.

2. Methodology

The study employs a descriptive-analytical method.

3. Theoretical Framework

Moving beyond the dichotomy of behaviourism and social realism, Peter Blau presents a theory that transcends the level of individual actions and explains social structures. He explains the process of social exchange in terms of four interconnected steps: personal exchange transactions, distinctions in status and power, legitimacy and organisation, and opposition and transformation. In the first step, relationships are formed in accordance with the exchange of material and non-material rewards. In the second step, inequality in resources leads to inequality of power and status. In the third step, social norms and values legitimise unequal relationships, and in the fourth step, entrenched contradictions and inequalities provide the basis for conflict and change.

4. Discussion and Analysis

At the level of personal exchange transactions, Golbanu and Heydar's relationship is in accordance with a traditional and emotional bond, but the rewards offered by Heydar are not consistent with Golbanu's long-term expectations, such as education, becoming a teacher, and escape from poverty. In contrast, the relationship between Golbanu and Saeed is in line

with a gradual exchange of cultural, emotional, and supportive rewards. The relationship between Golbanu and Rahami is also chaotic from the beginning and is based on an exchange in which Golbanu's beauty, youth, and maternal power are pitted against Rahami's social power, religious status, and economic security. In the second step, the distinction between power and status becomes apparent. In relation to Heyder, Golbanu's cultural capital and desire for social advancement place her in a superior position, and Heyder's violence opposes her status. In relation to Saeed, cultural capital, education, and social status become instruments of power, gradually transforming from symbolic status to psychological and physical domination and violence. Regarding Rahami, his economic, administrative, and symbolic power overwhelms Golbanu's initial status, and the relationship becomes an unequal bargain in which Golbanu's independence and dreams are pitted against economic security. The third step is the legitimisation of domination. At this stage, Bibi Khawar is the most important factor in legitimising unequal relationships. With a mentality formed in the context of poverty and patriarchal culture, she makes unequal relationships appear rational and natural. In the relationship between Golbanu and Heyder, the legitimacy of the relationship is formed in the light of the traditional custom of cousins. In the relationship between Golbanu and Saeed, the behaviour of the family and the silence of those around them provide the basis for the legitimisation of Saeed's domination. In the relationship between Golbanu and Rahami, money, administrative influence, and customary standards represent marriage as a rational solution to escape poverty and solidify Rahami's dominance in the form of family and social norms. In the fourth step, the relationship enters a stage of conflict and transformation. Golbanu and Heydar's relationship collapses with the arrival of Saeed and the intensification of resource inequality. The relationship between Golbanu and Saeed is affected by the political and social developments of the 1960s. Saeed's deployment to the frontlines and the collapse of his family network led to suspension and rupture. The relationship between Golbanu and Rahami also enters a crisis phase after the birth of their child and the entry of rival forces of power, including Haj Sadeq and the security institutions, and ultimately collapses. Thus, all three relationships show that entrenched inequalities ultimately lead to conflict and transformation.

5. Conclusion

The findings indicate that Gol-Banu's cultural capital and literacy place her in a superior position vis-à-vis Heydar's violence and social limitations. Saeed's cultural capital and social status gradually become instruments of power and domination, transforming an initially emotional relationship into one marked

by asymmetrical control. Likewise, Gol-Banu's relationship with Rahami gains legitimacy through economic capital, administrative influence, and prevailing customary norms. Ultimately, the collapse of these relationships results from the intervention of more powerful rivals, the pressures exerted by social structures, and broader political crises. The study concludes that *The Last Game of Banu* demonstrates how the interaction of various forms of capital, social inequalities, and legitimacy generates a cyclical process of power, domination, resistance, and transformation within human relationships.

Bibliography

- Ritzer, G. 1384 [2005]. *Nazari-eh-e Jame'eh-shenasi dar Douran-e Mo'aser*. Solasi, M (trans.). [In Persian] (*Contemporary Sociological Theory*)
- Soleimani, B. 1402 [2023]. *The Last Game of Banu*. Tehran: Qoqnooz. [In Persian]
- Turner, J. 1393 [2014]. *Nazari-eh-ha-e Novin-e Jame'eh-shenakhti*. Moghadas, A and Maryam, Sh (trans.). Tehran: Jame'eh-Shenasan. [In Persian] (*Contemporary Sociological Theory*)

How to cite:

Omidali, H., 2026. "Lady Banu's Game for Name and Bread: A Blauean Reading of Social Exchange in Belgheis Soleimani's *The Last Game of Banu*", *Naqd va Nazaryeh Adabi*, 22(1): 137-160. DOI:10.22124/naqd.2026.32514.2783

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Naqd va Nazaryeh Adabi (Literary Theory and Criticism)*.

This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

بازی بانو برای نام و نان (تحلیل رمان بازی آخر بانو بر اساس نظریه مبادله اجتماعی پیتر بلاو)

حجت‌اله امیدعلی^۱

چکیده

نظریه مبادله اجتماعی پیتر بلاو به تحلیل روابط انسانی بر اساس منابع، قدرت و منزلت می‌پردازد و مراحل تطور روابط از تبادلات فردی تا مشروعیت و دگرگونی را تشریح می‌کند. در رمان *بازی آخر بانو* از بلقیس سلیمانی می‌توان مناسبات میان شخصیت‌ها را از منظر این نظریه تحلیل کرد. هدف این مقاله بررسی چگونگی شکل‌گیری، تحول و فروپاشی روابط میان گل‌بانو و سه شخصیت اصلی رمان -حیدر، سعید و ابراهیم رهامی- با تمرکز بر قدرت، منزلت و مشروعیت اجتماعی است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی است. سؤالات اصلی پژوهش عبارت‌اند از: چگونه سرمایه‌های فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی موجب تفاوت منزلت و قدرت میان شخصیت‌های رمان *بازی آخر بانو* می‌شوند؟ چه مکانیزم‌هایی موجب دگرگونی نابرابری‌ها و تغییر ساختار روابط می‌شوند؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که سرمایه فرهنگی و سواد گل‌بانو او را در برابر خشونت حیدر برتر می‌سازد، سرمایه فرهنگی و منزلت اجتماعی سعید به ابزار قدرت و سلطه تبدیل می‌شود، و رابطه با رهامی تحت‌تأثیر سرمایه اقتصادی، نفوذ اداری و قواعد عرفی مشروعیت می‌یابد. درنهایت، فروپاشی این روابط، به‌خاطر ورود رقبای قوی‌تر، فشار ساختارهای اجتماعی و بحران‌های سیاسی رخ می‌دهد. نتیجه‌گیری مقاله بیان می‌کند که رمان *بازی آخر بانو* نشان می‌دهد چگونه تعامل میان سرمایه‌های مختلف، نابرابری‌ها و مشروعیت اجتماعی، چرخه‌ای از قدرت، سلطه، مقاومت و دگرگونی را در روابط انسانی تولید می‌کند.

واژگان کلیدی: نظریه مبادله اجتماعی، پیتر بلاو، بلقیس سلیمانی، بازی آخر بانو، قدرت و منزلت.

* h-omidali@araku.ac.ir

۱. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و زبان‌ها دانشگاه اراک، اراک، ایران.

۱- مقدمه

نظریه مبادله اجتماعی^۱، پیتر بلاو^۲ با تمرکز بر تبادل و قدرت در زندگی اجتماعی می‌کوشد سازوکارهای بنیادینی را توضیح دهد که از دل آنها ساختارهای پیچیده اجتماعی شکل می‌گیرند. بلاو با طرح مفاهیمی چون مبادله، تقابل متقابل، نابرابری، اعتماد، تعهد و قدرت نشان می‌دهد که روابط انسانی صرفاً بر احساسات استوار نیست، بلکه بر پایه مبادله مداوم منابع مادی و غیرمادی سامان می‌یابد. از نگاه او، روابط اجتماعی زمانی پایدار می‌شوند که به تولید تعهد، اعتماد و وابستگی متقابل بینجامند و نابرابری در تبادل، به ظهور قدرت، مشروعیت و درنهایت تعارض و دگرگونی اجتماعی منجر می‌شود. ظرفیت اصلی این نظریه در تحلیل متون ادبی آن است که شخصیت‌ها، کنش‌ها و روابط داستانی را بازتابی از سازوکارهای تبدالی، منزلتی و قدرت در بستر ساختار اجتماعی تفسیر می‌کند و امکان گذار از خوانش روان‌شناختی صرف به تحلیلی جامعه‌شناختی را فراهم می‌آورد.

رمان *بازی آخر بانو* از بلقیس سلیمانی، از حیث تمرکز بر شبکه‌ای از روابط عاطفی، اقتصادی و منزلتی، ظرفیت بالایی برای تحلیل براساس نظریه مبادله اجتماعی دارد. شخصیت اصلی رمان، گل بانو، در موقعیتی قرار دارد که انتخاب‌های عاطفی و زناشویی او به شدت متأثر از فقر، ناامنی، نابرابری منزلت و فشارهای هنجاری است و روابط او همواره در میدان سود و زیان شکل می‌گیرد. مناسبات او با حیدر، سعید و رهامی بر پایه مبادله منابع متفاوتی چون عشق، حمایت اقتصادی، منزلت اجتماعی و امنیت زیستی سامان می‌یابد و هر رابطه در چارچوبی از قدرت، مشروعیت و تعارض پیش می‌رود. همین درهم‌تنیدگی عاطفه با منافع مادی، و پیوند تصمیم‌های فردی با ساختارهای اجتماعی، این رمان را به متنی مناسب برای کاربست گام‌های چهارگانه نظریه بلاو در تحلیل ادبی بدل می‌سازد.

۱-۱- بیان مسئله و سوالات پژوهش

ازدواج در چارچوب نظریه مبادله اجتماعی پیتر بلاو، میدانی برای مبادله انواع سرمایه‌های اقتصادی، اجتماعی و منزلتی است که در آن کنشگران با منطق سود و هزینه دست به انتخاب می‌زنند. در چنین روابطی، نابرابری در منابع می‌تواند به نابرابری قدرت، شکل‌گیری سلطه و فرسایش پیوند عاطفی بینجامد. رمان *بازی آخر بانو* با محوریت شخصیت گل بانو،

1. Social Exchange Theory
2. Peter Blau

بستری مناسب برای تحلیل این منطق تبادلی فراهم می‌آورد. گل بانو در موقعیتی قرار دارد که انتخاب‌های عاطفی او به شدت تحت تأثیر ساختارهای اقتصادی و خانوادگی است و روابطش بیش از آنکه حاصل میل فردی باشد، تابع محاسبه بقا، امنیت و پرهیز از حذف اجتماعی است. از این رو، روابط او با شخصیت‌های مختلف را می‌توان به‌عنوان فرایندهایی تبادلی دید که در آن مشروعیت، قدرت و تعارض به تدریج بازتولید یا فروپاشی رابطه را رقم می‌زنند. این پژوهش در پی پاسخ به این سؤالات است: چگونه سرمایه‌های فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی موجب تفاوت منزلت و قدرت میان شخصیت‌های رمان *بازی آخر بانو* می‌شوند؟ چه مکانیزم‌هایی موجب دگرگونی نابرابری‌ها و تغییر ساختار روابط می‌شوند؟

۱-۲- روش پژوهش

روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی است که باتکیه بر نظریه مبادله اجتماعی پیتربلاو به بررسی روابط میان شخصیت‌ها در رمان *بازی آخر بانو* می‌پردازد.

۱-۳- پیشینه پژوهش

باوجود آنکه نظریه مبادله اجتماعی از جمله نظریه‌های پرکاربرد در تحلیل روابط اجتماعی، مناسبات قدرت و فرآیندهای مشروعیت‌بخشی است، تاکنون پژوهش‌های متنوعی در حوزه‌های گوناگون علوم اجتماعی و نقد ادبی باتکیه بر این نظریه انجام شده است. این مطالعات از تحلیل متون کلاسیک و معاصر گرفته تا بررسی شعر، رمان و ساختارهای اجتماعی را در بر می‌گیرد و نشان‌دهنده ظرفیت بالای این نظریه در تبیین کنش‌های فردی و جمعی است. در ادامه، مرتبط‌ترین پژوهش‌هایی که به‌طور مستقیم با این نظریه و نیز با رمان *بازی آخر بانو* پیوند دارند، مرور می‌شود:

در پژوهش بازخوانی جامعه‌شناختی نظریه بلاو در شعر سیداشرف گیلانی (رنجبر و صفایی، ۱۳۹۳) نویسندگان با رویکردی میان‌رشته‌ای، نظریه مبادله اجتماعی بلاو را در بستر شعر عصر مشروطه، به‌ویژه آثار نسیم شمال بررسی کرده‌اند. آنان با تطبیق گام‌های چهارگانه تبادل بلاو بر اشعار شاعر، نشان داده‌اند که ساختارهای قدرت، مشروعیت، اعتراض و دگرگونی اجتماعی بازتابی روشن در شعر مشروطه دارد.

در پژوهش خوانش *مرزبان‌نامه* طبق نظریه تبادلی پیتربلاو (محمودی و همکاران، ۱۴۰۲) داستان‌های *مرزبان‌نامه* از منظر نظریه مبادله اجتماعی بلاو تحلیل شده است. نویسندگان با

تمرکز بر روابط میان رعیت و پادشاه، نشان داده‌اند که کنش‌های شخصیت‌ها بر پایه منطق مبادله، پاداش، قدرت و ساختار اجتماعی سامان می‌یابد و رفتارهای فردی بازتاب یک نظم تبادلی عمیق‌تر است.

در پژوهش بازتاب نظریه رفتار اجتماعی پیتر بلاو در سروده‌های مهدی اخوان ثالث (نژادپور و همکاران، ۱۴۰۰) اشعار اخوان ثالث براساس گام‌های نظریه تبادل بلاو تحلیل شده است. نتایج نشان می‌دهد که شاعر از طریق تبادلات بین فردی با مخاطبان، به ایجاد تمایز ارزشی، مشروعیت‌بخشی اخلاقی و آگاهی‌بخشی اجتماعی می‌پردازد و شعر را ابزار دگرگونی اجتماعی قرار می‌دهد.

پژوهش «سقف شیشه‌ای در دو رمان *بازی آخر بانو* و *پیرایه دختری از استانبول*» (امیدعلی، ۱۴۰۵) به تحلیل عوامل شکل‌دهنده سقف شیشه‌ای می‌پردازد و نشان می‌دهد خشونت، گفتمان مردسالار، هنجارهای فرهنگی و مشارکت برخی زنان در بازتولید تبعیض، مهم‌ترین سازوکارهای ایجاد و تداوم این پدیده در این دو رمان هستند.

پژوهش «فقر و رفاه: تحلیل رمزگان‌های اجتماعی در رمان *بازی آخر بانو*» (رؤفی و همکاران، ۱۴۰۲) با بررسی رمزگان‌های رفتار، خوراک و لحن و جابه‌جایی طبقاتی نشان می‌دهد تغییر شرایط اقتصادی به‌تنهایی تعیین‌کننده رفتار سوژه نیست؛ هنجارهای ارزشی و فرهنگی نقش مهمی در تاخیر یا تسریع تطابق رفتارها دارند.

در پژوهش «تحلیل عقده حقارت در شخصیت اصلی رمان *بازی آخر بانو* براساس آرای آلفرد آدلر» (خدیوپور و زیرک، ۱۴۰۲) بر مبنای نظریه آدلر عوامل شکل‌دهنده عقده حقارت در گل بانو را بررسی می‌کند. تربیت اولیه، فقر و ساختار مردسالارانه زمینه‌ساز احساس بی‌ارزشی و خشم در شخصیت بوده و این عقده بر رفتارها و انتخاب‌های او تأثیر گذاشته است.

پژوهش «استعاره بازی و فراداستان در رمان *بازی آخر بانو*» (حاجی و پارسا، ۱۳۹۷) نشان می‌دهد این رمان با به‌کارگیری تمهیدات فراداستانی و استعاره بازی، ویژگی‌های پسامدرنیستی مانند عدم قطعیت، مخدوش شدن مرز واقعیت و داستان و ارائه آگاهانه فرایند نوشتن را بازتاب می‌دهد.

پژوهش «بررسی رمان *بازی آخر بانو* براساس نظریه چندصدایی باختین» (استادمحمدی و همکاران، ۱۳۹۶) با رویکرد چندصدایی نشان می‌دهد این رمان از ابزارهایی چون تعدد روایت، تغییر زاویه دید و جدل‌های پنهان بهره می‌برد و این چندصدایی خواننده را به تفسیرهای تازه‌ای دعوت می‌کند.

۲- مبانی نظری پژوهش

نظریه مبادله اجتماعی یکی از نظریه‌های بنیادین در جامعه‌شناسی است که براساس آن، روابط انسانی و سازمانی به‌عنوان شبکه‌ای از تبادلات اجتماعی دیده می‌شوند. این نظریه فرض می‌کند که کنشگران، چه فردی و چه سازمانی، وارد روابط می‌شوند و آنها را حفظ می‌کنند با این انتظار که پاداش‌های اقتصادی و اجتماعی حاصل از تعامل، بیش از هزینه‌ها باشد. به‌عبارت‌دیگر، روابط اجتماعی، نتیجه محاسبه سودو زیان است و افراد و گروه‌ها در تعامل با یکدیگر هزینه‌ها و پاداش‌ها را سنجیده و براساس برآیند آن تصمیم می‌گیرند که رابطه را ادامه دهند یا قطع کنند.

این نظریه، مجموعه‌ای از الگوهای مفهومی مرتبط است که یک پارادایم مشترک درباره روابط و تعاملات انسان‌ها ارائه می‌دهد. در این چارچوب، مفاهیمی مانند وابستگی، اعتماد، عدالت، تعهد، تعارض و هیجان‌ها به‌عنوان بخشی از فرآیندهای تبادل مورد بررسی قرار می‌گیرند. علاوه‌براین، این نظریه قابلیت تطبیق با محیط‌های نوظهور مانند تبادلات اینترنتی و شبکه‌های اجتماعی آنلاین را دارد، که به پژوهشگران امکان می‌دهد پویایی‌های جدید تعامل اجتماعی را مطالعه کنند.

۲-۱- پیدایش و تکامل نظریه مبادله اجتماعی

پیدایش نظریه مبادله اجتماعی به دهه‌های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ بازمی‌گردد. جورج هومنز^۱ نخستین کسی بود که مفهوم مبادله اجتماعی را به‌صورت علمی و نظام‌مند معرفی کرد. هرچند بررسی‌های انسان‌شناختی درباره مبادله اجتماعی پیش از هومنز توسط پژوهشگرانی چون دورکیم مالینوفسکی و لوی استروس صورت گرفته بود، (ترنر، ۱۳۹۳: ۵۶۴) هومنز بود که مفهوم مبادله اجتماعی را در جامعه‌شناسی مطرح کرد (ریترز، ۱۳۸۴: ۴۲۰) سپس در کتاب خود با عنوان *رفتار اجتماعی: صورت‌های بنیادین آن* این مفهوم را به‌طور کامل توسعه داد (همان: ۴۲۵). هومنز بر آن بود تا نظریه‌ای را بر پایه اصول روانشناختی ساخته‌وپرداخته کند. (همان: ۴۲۳) و به اهمیت تقویت رفتاری و سودمندی فردی در رفتار اجتماعی بپردازد. او نشان داد که کنش‌ها در سطح فردی به گونه‌ای تنظیم می‌شوند که پاداش‌ها بیشینه و هزینه‌ها کمینه شود.

1. George C. Homans

پس از هومنز، پیتربلاو گامی جلوتر از او برداشت و تلاش کرد توضیح دهد چگونه کنش‌های خرد و فردی به پیدایش ساختارهای اجتماعی پیچیده مانند قدرت، منزلت و نابرابری در سطح کلان منجر می‌شوند. به بیان بلاو، مبادلات اجتماعی غالباً نامتقارن هستند و طرفی که منابع بیشتری دارد، در موقعیت برتر قرار می‌گیرد و طرف دیگر به وابستگی و تبعیت روی می‌آورد. این فرآیند باعث ایجاد سلسله‌مراتب قدرت و منزلت می‌شود و زمینه تعارض و دگرگونی اجتماعی را فراهم می‌آورد. ریچارد امرسون^۱ نیز با تمرکز بر نظریه شبکه‌ای و تحلیل روابط اجتماعی به توسعه نظریه مبادله اجتماعی کمک کرد. او با معرفی مفاهیم وابستگی متقابل و قدرت شبکه‌ای، چارچوبی برای تحلیل تبادلات در سطح سازمان‌ها و شبکه‌های اجتماعی ارائه داد و نشان داد که روابط نامتقارن چگونه در سطح کلان منجر به تمرکز قدرت می‌شوند (همان: ۴۴۵). در دهه‌های اخیر، پژوهشگران به پیوندهای نظریه مبادله اجتماعی با مفاهیم نوظهور مانند اعتماد، هیجان‌ها، عدالت توزیعی و رویه‌های توجه بیشتری کرده‌اند. این روند نشان می‌دهد که نظریه مبادله اجتماعی علاوه بر کاربردهای کلاسیک در روابط فردی، توانایی تحلیل روابط سازمانی، زنجیره تأمین، بازاریابی و شبکه‌های مجازی را دارد.

۲-۲- نظریه مبادله اجتماعی بلاو و گام‌های آن

پیتربلاو در نظریه تبادل تلفیقی با عبور از تقابل هومنز و پارسونز، می‌کوشد نظریه‌ای بسازد که «تلفیقی از رفتارگرایی اجتماعی و واقعیت‌گرایی اجتماعی» (همان: ۴۳۴) باشد. هدف اصلی او فهم ساختار اجتماعی بر پایه تحلیل فراگردهای اجتماعی حاکم بر روابط میان افراد و گروه‌هاست (همان: ۴۳۵). برخلاف هومنز که در سطح کنش‌های فردی متوقف می‌ماند، بلاو تأکید می‌کند: «مقصود اصلی جامعه‌شناسی در بررسی فراگردهای کنش متقابل، نهادن بنیادی برای فهم تکامل ساختارهاست» (همان: ۴۳۵). از نظر بلاو، فراگرد تبادل زیربنای بخش عمده‌ای از روابط انسانی است و از دل آن، ساختارهای پیچیده اجتماعی و دگرگونی‌های اجتماعی پدید می‌آیند. بلاو این فراگرد را در قالب چهار گام به هم پیوسته توضیح می‌دهد:

گام نخست: معاملات تبادلی شخصی که با مبادله پاداش‌ها آغاز می‌شود؛ پاداش‌ها می‌توانند درون‌ذاتی مانند عشق، محبت و احترام یا برون‌ذاتی مانند پول و کار جسمانی باشند. پیوندهای اجتماعی تا زمانی پایدار می‌مانند که این پاداش‌ها متقابلاً کفایت داشته باشند؛ اما با پاداش‌های ناکافی رشته همگروهی سست یا از هم گسیخته می‌شود.

1. Richard M. Emerson

گام دوم: تمایز در منزلت و قدرت زمانی رخ می‌دهد که برابری در تبادل از میان برود. به تعبیر بلاو «هرگاه نابرابری در تبادل پیش آید تفاوت قدرت در داخل گروه پدیدار می‌شود». وقتی فردی به منبعی نیاز دارد و قادر به جبران متقابل نیست، چهار راه پیش رو دارد که مهم‌ترین آن تابع‌سازی خود است؛ یعنی واگذاری اعتبار تعمیم‌یافته به دیگری. بلاو تأکید می‌کند: این صورت چهارم همان ویژگی اساسی قدرت است.

گام سوم: مشروعیت و سازمان‌یافتگی با ورود هنجارها و ارزش‌ها شکل می‌گیرد. بلاو معتقد است نمی‌توان کنش متقابل را جدا از ساختار اجتماعی تحلیل کرد، زیرا «ساختارهای اجتماعی حیات جداگانه‌ای می‌یابند و بر فراگرد کنش متقابل تأثیر می‌گذارند». در این سطح، «ارزش‌ها و هنجارهای مورد توافق همگانی به عنوان میانجی‌های زندگی اجتماعی و حلقه‌های پیوند میان معاملات اجتماعی عمل می‌کنند» هنجارها تبادل غیرمستقیم را جایگزین تبادل مستقیم می‌کنند و رابطه فرد و جمع را سامان می‌دهند.

گام چهارم: مخالفت و دگرگونی حاصل‌گریزناپذیر تمایزات و نابرابری‌های تثبیت‌شده است. بلاو نشان می‌دهد که تمایز رهبران و پیروان، سازمان اجتماعی را به سمت اختلاف و کشمکش سوق می‌دهد. همچنین ارزش‌های مخالفت امکان گسترش اعتراض به نظم مستقر و دگرگونی ساختارها را فراهم می‌سازند (همان: ۴۳۵-۴۳۷).

بدین‌سان، نظریه بلاو از سطح تبادل فردی فراتر رفته و با تأکید بر هنجارها، ارزش‌ها و سازمان اجتماعی، تبادل را به نظریه‌ای ساختاری در تبیین قدرت، مشروعیت و دگرگونی اجتماعی تبدیل می‌کند.

۲-۳- خلاصه رمان

رمان *بازی آخر بانو* سرگذشت پرتنش و پیچیده گل‌بانو را از دل یک دهکده سنتی تا کلاس‌های دانشگاه تهران دنبال می‌کند. داستان با آرزوی ساده دختری روستایی برای فرار از ازدواج اجباری آغاز می‌شود. آشنایی او با اختر، دروازه‌ای به دنیای ادبیات و آگاهی به روی او می‌گشاید و میل به تحصیل و معلم شدن را در گل‌بانو بیدار می‌کند. با ورود معلم جوان روستا، سعید، رابطه‌ای لطیف میان گل‌بانو و او شکل می‌گیرد. سعید برای راضی کردن خانواده‌اش جهت آوردنشان به خواستگاری، به تهران می‌رود اما دیگر باز نمی‌گردد.

در قسمت بعد پرش زمانی رخ می‌دهد و متوجه می‌شویم که گل‌بانو با مردی به نام ابراهیم رهامی - مردی میانسال و نوزده سال بزرگتر از گل‌بانو که کلاس‌های عقیدتی برای

مردم روستا برگزار می‌کرده - ازدواج کرده است. در ادامه ملیحه - که از قبل و در روستا دوست صمیمی گل بانو بوده است - وارد فضای رمان می‌شود و با پسری به اسم محسن نامزد است. محسن که از مجاهدین خلق بوده و تحت تعقیب است دستگیر می‌شود و پس از آزادی به عراق فرار می‌کند. گل بانو واسطه نامه‌نگاری‌های بین ملیحه و محسن می‌شود. بعد از مدتی نیروهای سپاه به دنبال ملیحه می‌آیند و برای بازجویی او را با خود می‌برند. نامه‌های آنها نزد گل بانو به امانت است. مدتی می‌گذرد و گل بانو در ماه‌های آخر بارداری خود یک شب خواب بسیار بدی می‌بیند. خواب را برای همسرش تعریف می‌کند که در جابجا کردن جنازه اختر و از بین بردن مدارک جرم اختر و هم‌زمانش دست داشته است. بعد از به دنیا آمدن بچه، ابراهیم رهامی گل بانو را به‌خاطر حمل جنازه و نبش قبر و از بین بردن مدارک لو می‌دهد و گل بانو روانه زندان می‌شود و از پسرش حنیف که یک نوزاد سه‌ماهه است جدا می‌شود. پس از مدتی گل بانو آزاد می‌شود. آزاد شدن گل بانو و دریافت نامه قبولی از دانشگاه تهران نقطه عطفی در زندگی اوست. او به تحصیل بازمی‌گردد، هویتی نو می‌سازد و از قالب نقش سابق بیرون می‌آید. این رمان بازی روایت‌هاست و ابعاد مختلف آن از زاویه دید شخصیت‌های مختلف - گل بانو، سعید، ابراهیم رهامی، گل بانو زمانی که استاد دانشگاه می‌شود، برادرزاده ابراهیم رهامی و ... داستان روایت می‌شود.

۳- بحث اصلی

در رمان *بازی آخر بانو* تعاملات اجتماعی و عاطفی گل بانو واجد ویژگی‌هایی است که همزمان سطوح فردی و اجتماعی را در بر می‌گیرد. روابط او تنها بر پایه احساسات شکل نمی‌گیرد، بلکه در پیوندی مستقیم با مناسبات قدرت، منزلت اجتماعی، امنیت زیستی و هنجارهای مسلط جامعه سامان می‌یابد. این تعاملات به تدریج از سطح انتخاب فردی فراتر رفته و تحت تأثیر فشارهای ساختاری و منطق سود/ هزینه قرار می‌گیرند. پژوهش حاضر با اتکا به نظریه تبادل تلفیقی پیتر بلاو و چهار گام آن ۱- معاملات تبادلی شخصی، ۲- تمایز قدرت و منزلت، ۳- مشروعیت اجتماعی و ۴- تعارض و دگرگونی، ویژگی‌های این تعاملات را به‌صورت نظام‌مند تحلیل می‌کند.

۳-۱- معاملات تبادلی شخصی

در گام اول نظریه مبادله اجتماعی بلاو تمرکز بر کنش‌های مستقیم، روزمره و اولیه میان شخصیت‌هاست و هنوز ساختار قدرت و منزلت، تثبیت نشده و روابط در سطح فردی و چهره‌به‌چهره شکل می‌گیرد. در این گام منابع اولیه افراد مانند زیبایی، جوانی، محبت، پول، نفوذ و ...، نوع پاداش‌های مادی و غیرمادی، انگیزه ورود به رابطه، انتظار سود، و محاسبه هزینه/فایده موردبررسی قرار می‌گیرد.

در رمان *بازی آخر بانو* از همان آغاز روایت و صحنه‌های آغازین، به‌روشنی شبکه‌ای از مبادلات خرد، چهره‌به‌چهره و روزمره ترسیم می‌شود که نشان‌دهنده نابرابری و وابستگی شخصیت اصلی داستان است. در رابطه حیدر و گل بانو الگوی تبادل شخصی آشکار است. حیدر به‌عنوان پسرعموی گل بانو و براساس سنت مرسوم که از کودکی نامزد یکدیگر فرض شده‌اند، با سرزدن مداوم، داشتن شغل مکانیکی، پنداشتن خود به‌عنوان شوهر گل بانو، رفتن به سربازی - برای رفع نگرانی خانواده‌ها و نشانه آمادگی مرد برای آغاز امن و مشروع زندگی مشترک - و اظهار مالکیت عاطفی، می‌کوشد این پیوند را وارد فاز مبادله کند. در مقابل، گل بانو هنوز این مبادله را عقلانی و سودمند نمی‌داند؛ واکنش تند گل بانو: «چشم در چشمش می‌دوزم و می‌گویم ... من می‌خوام معلم بشم خیال ندارم به مکانیک شوور کنم» (سلیمانی، ۱۴۰۲: ۱۹). نشان می‌دهد که پاداش‌های ارائه‌شده از سوی حیدر با انتظارات بلندمدت او مانند تحصیل، معلم شدن و رهایی از فقر هم‌خوان نیست و در سطح محاسبه سود و هزینه، این مبادله را رد می‌کند.

از سوی دیگر، مداخله بی‌بی‌خاور، مادر گل بانو نشان‌دهنده ورود منطق اقتصادی به تبادل شخصی است. وقتی حیدر از این حرف گل بانو عصبانی می‌شود می‌گوید: «مگه تو از زن معلم بدت میاد. حیدر می‌گوید: کجایی دختر عمو می‌گه به مکانیک شوور نمی‌کنه اهک. ... مادرم می‌گوید: ناز می‌کنه، حیدر خان هر دختر دم‌بختی از ای حرفا می‌زنه» (همان: ۲۱). او با تقلیل خواست فرهنگی گل بانو به ناز دخترانه، خشم حیدر را مهار می‌کند و همزمان جایگاه حیدر را به‌عنوان خواستگار مقبول، القا می‌کند.

رابطه سعید و گل بانو بر پایه مبادله‌ای تدریجی از پاداش‌های فرهنگی، عاطفی و حمایتی بنا می‌شود. سعید با گفتگو درباره کتاب‌ها، تشویق گل بانو به مطالعه و ادامه تحصیل و حمایت روانی در موقعیت‌های بحرانی، نوعی پاداش نمادین و امنیت روانی عرضه می‌کند. در مقابل، گل بانو با اعتماد، همدلی، رازداری درباره منبع کتاب‌ها و سپس بروز تدریجی عاطفه، پاسخ

تبادل می‌دهد. زمانی که سعید به خاطر روشنایی نوری که از سمت کاهدان می‌بیند و به آنجا می‌رود، متوجه می‌شود گل بانو زیر نور فانوس کتاب می‌خواند و گل بانو از حضور ناگهانی سعید می‌ترسد: «فانوس را از روی زمین برمی‌دارم و جلوی صورتش می‌گیرم جلو می‌روم و می‌گویم: گل بانو خانم، منم سعید. چیزی نمی‌گوید صدای نفس‌هایش را می‌شنوم. بلند شین بریم بیرون؛ پاشین. مثل اینکه ترسیدین ... آهسته بازویش را می‌گیرم به‌سختی بلند می‌شود احساس می‌کنم نمی‌تواند راه برود. ... سنگینی بدنش را روی دستم احساس می‌کنم ... سرش را با یک دست نگه می‌دارم و با دست دیگر آب به صورتش می‌باشم تندوتند پلک می‌زند آهسته به صورتش سیلی می‌زنم سرش را به چپ و راست می‌گرداند» (همان: ۶۴).

در این صحنه تبادل عاطفی وارد سطحی لطیف‌تر و پرریسک‌تر می‌شود؛ سعید با نوازش، حمایت و ابراز علاقه آشکار، پاداش عاطفی خود را ارتقا می‌دهد و گل بانو با وجود ترس و مقاومت اولیه، از طریق نگاه، سکوت و پذیرش محدود تماس، وارد مبادله عاطفی می‌شود. از این به بعد تبدلات شخصی بین سعید و گل بانو تقویت می‌شود. شبی که سعید به فردش می‌خواهد برای تعطیلات عید به تهران برود بین سعید و گل بانو گفتگویی شکل می‌گیرد. سعید می‌پرسد: «حیدر تعطیلات می‌آد؟ این سؤالی است که مدت‌هاست ذهنم را آزار می‌دهد. نمی‌دونم. مسئله حیدر جدیه؟ حیف شما نیست، شما می‌تونین ادامه تحصیل بدین برین دانشگاه. همیشه که این جور می‌مونه بالاخره دانشگاه‌ها باز می‌شه این پسر ... فقر آدم رو حقیر و دلیل می‌کنه! این حرفا چیه من مطمئنم تو می‌تونی همه چیز رو تغییر بدی. شما مادرم رو نمی‌شناسین اون به وقتش حاضره منو بفروشه» (همان: ۷۶).

گفت‌وگوی آن دو درباره فقر و امکان تحصیل، نشان می‌دهد که مبادله صرفاً عاطفی نیست، بلکه به تدریج به تبادل امید، آینده و امکان‌رهایی از فقر تبدیل می‌شود. پیشنهاد ازدواج سعید ادامه منطقی همین زنجیره پاداش‌هاست:

«گل بانو من... چطور باید بگویم؟ صورتش را با دو دستم می‌گیرم سعی می‌کنم توی چشم‌هایش نگاه کنم اما پلک‌هایش روی هم هستند. ... من دوستت دارم اگه تو بخوای می‌تونیم با هم ازدواج کنیم ... من جدی می‌گم. می‌دونم شما جدی می‌گین ولی خیلی چیزا خارج از اراده من و شماست» (همان: ۷۸).

پاسخ محتاطانه گل بانو نشان می‌دهد که در همین گام اول، نیروهای ساختاری نابرابر در پس مبادله‌های شخصی حضور دارند و آن را محدود می‌کنند.

مبادلات تبادلی شخصی میان گل بانو و ابراهیم رهامی نوعی رابطه نامتقارن مبتنی بر قدرت، منابع و محاسبه‌گری عقلانی است. فصل سوم داستان، از زبان گل بانو به ماجرای ازدواج او با ابراهیم رهامی می‌پردازد. بعد از توصیفاتی که از چند شب اول زندگی مشترکشان ارائه می‌شود. گل بانو از ابراهیم می‌پرسد: «چرا من؟ منتظر این سؤال بودم. خودت چه فکری می‌کنی؟ ... شما من را انتخاب کردید چون با شما مخالفت می‌کردم. بلند می‌خندد ... شما می‌خواستید مرا بشکنید غرورم، را اندیشه‌ام، را فکرم را. ... خیلی بچگانه است. نه هنوز همه چیز را نگفتم. بگو. شما من را انتخاب کردید چون از همسر اولتان بچه‌دار نشدید، چون فقیر بودم، چون ادعا داشتم، چون زیبا بودم، چون مفت به چنگم می‌آوردید، چون ایثار می‌کردید و مردم طور دیگری بهتان نگاه می‌کردند. ... من به این دلیل تو را انتخاب کردم که دوستت داشتم. سرم را تکان می‌دهم می‌خندم و اشک‌هایم جاری می‌شوند دروغ قشنگی است خیلی قشنگ» (همان: ۱۲۳).

در این روایت گل بانو، خود را سوژه و طعمه انتخاب می‌پندارد و این انتخاب را بلکه بر پایه مجموعه‌ای از متغیرهای ابزاری تفسیر می‌کند مانند: فقر، بی‌پناهی، زیبایی، هوش و امکان تملک بی‌هزینه، نه بر مبنای عشق. پرسش‌های پیاپی او از ابراهیم نشان می‌دهد که او درگیر نوعی معامله نابرابر شده است و حتی پاسخ روشن ابراهیم از منظر گل بانو دروغی زیبا تلقی می‌شود؛ چون با واقعیت مناسبات قدرت و فقر همخوانی ندارد.

در فصل چهارم که ماجرا از زبان ابراهیم رهامی روایت می‌شود، منطق تبادل آشکارتر و عریان‌تر بیان می‌شود: «کجا دیدمت اولین بار، در آخرین جلسه درس اخلاق، آن روز دیدمت. دیدن به معنای آنکه مورد توجهم قرار گرفتی. سؤال نکردی گفتم اخلاقیات را عرف تعیین می‌کند نه دین. دین فقط با عرف همراه است. ... تو با این کلمات بر من ظهور کردی، مثل یک حقیقت ناب» (همان: ۱۹۵).

ابراهیم ابتدا با سرمایه نمادین خود به‌عنوان روحانی و معلم وارد میدان می‌شود و با تحسین هوش گل بانو، او را به‌عنوان مورد مطلوب شناسایی می‌کند. سپس در ادامه روایت می‌گوید از زن اولش مرضیه بعد از سیزده سال زندگی مشترک بچه‌دار نشده است و مرضیه هم خیلی بچه دوست داشته به همین خاطر برادر مرضیه، حاج صادق، مرضیه را قانع می‌کند که اجازه دهد «ابراهیم از این دهات اطراف زن بگیره، بچه‌دار که شد حق و حساب زن رو میده بچه رو برمی‌داره. اول امتناع کردم بعد به مسئله فکر کردم دوتا معیار برای مادر بچه‌ام در نظر

گرفتم؛ زیبایی و هوش. وقتی دیدمت احساس کردم همانی هستی که مدت‌ها دنبالش بودم» (همان: ۲۰۱).

از نگاه ابراهیم، گل بانو منابع ارزشمندی چون زیبایی، هوش، جوانی و قابلیت مادری دارد. در مقابل، خود نیز منابعی چون قدرت اجتماعی، مشروعیت دینی، امنیت اقتصادی نسبی و امکان نجات دادن گل بانو را دارد. مهم‌ترین بُعد تبادل، گفت‌وگوی مالی با بی‌بی‌خاور است؛ جایی که بدن و سرنوشت گل بانو مستقیماً وارد منطق بازار می‌شود. پرداخت شیربها و چانه‌زنی بر سر مبلغ، رابطه را به روشنی از سطح عاطفه به سطح معامله اقتصادی فرو می‌کاهد. در این مبادله، گل بانو عملاً فاقد قدرت چانه‌زنی است و اراده‌اش نادیده گرفته می‌شود. در مجموع، تبادل میان گل بانو و ابراهیم رهامی بر پایه نابرابری شدید منابع شکل می‌گیرد. ابراهیم با بهره‌گیری از قدرت نهادی، اقتصادی و نمادین، بیشترین سود را می‌برد و گل بانو در ازای وعده امنیت و رهایی از فقر، استقلال، رؤیا و مسیر تحصیلی خود را واگذار می‌کند.

۳-۲- گام دوم: تمایز در منزلت و قدرت

در نظریه مبادله اجتماعی پیتر بلاو، پس از مرحله معاملات تبادلی شخصی، به تدریج روابط از سطح کنش‌های فردی برابر، خارج می‌شوند و به سمت نابرابری، تمایز در قدرت و تفاوت در منزلت اجتماعی حرکت می‌کنند. بلاو معتقد است هنگامی که در جریان تبادل، یکی از طرفین به منابع کمیاب‌تری دسترسی دارد، رابطه متقارن به رابطه‌ای نامتقارن تبدیل می‌شود و وابستگی یک‌سویه، قدرت می‌آفریند (ریتزر، ۱۳۸۴: ۷۲۸). در رمان *آخر بانو* این گذار به روشنی در تطور مناسبات گل بانو با مردان و نهادهای پیرامونش دیده می‌شود؛ جایی که فقر، جنسیت، سواد، موقعیت نهادی و سرمایه اقتصادی، همگی به سازوکارهای تولید قدرت و منزلت تبدیل می‌شوند.

در رابطه میان گل بانو و حیدر، تمایز در قدرت و منزلت نه بر پایه ثروت، بلکه بر مبنای سرمایه فرهنگی و افق‌های متفاوت ارزشی شکل می‌گیرد. گل بانو با اتکا به سواد، علاقه به کتاب و آرزوی معلم شدن، در سطحی بالاتر از منزلت نمادین نسبت به حیدر لات‌صفت و اهل دعوا قرار دارد. همین برتری فرهنگی باعث می‌شود که گل بانو در این رابطه دست‌بالا را داشته باشد و صریحاً پیوند با حیدر را رد کند و بگوید حاضر نیست به یک مکانیک شوهر کند. در منطق بلاو، این وضعیت نشان می‌دهد که قدرت همیشه از اقتصاد بر نمی‌خیزد، بلکه گاه از سرمایه فرهنگی سرچشمه می‌گیرد. گل بانو با همین سرمایه نمادین، رابطه را قطع

می‌کند و از ورود به یک مبادله نازل و بازدارنده از پیشرفت اجتماعی امتناع می‌ورزد؛ امری که نشانه روشنی از تمایز منزلتی او نسبت به حیدر است.

حیدر به همان اندازه که می‌کوشد قدرت خود را از مسیر خشونت تثبیت کند، منزلت خود را در نگاه گل بانو فرو می‌ریزد. او به جای آنکه قدرت را از مسیر اعتماد، گفت‌وگو یا شایستگی اجتماعی بسازد، آن را در تهدید، ارعاب و تصرف بدن زن جست‌وجو می‌کند. ورود پنهانی به خانه در غیاب مادر، فرستادن داوود برای خرید، کشیدن چادر، گرفتن مچ دست و تعرض به حریم تن گل بانو، همگی نشانه‌های تلاش برای اعمال سلطه است؛ اما این سلطه از جنس قدرت مشروع نیست. در منطق بلا، قدرت هنگامی به منزلت تبدیل می‌شود که مشروعیت اجتماعی‌اش را در فرآیند تبادل به دست بیاورد. خشونت حیدر نه تنها مشروعیت نمی‌آفریند، بلکه موجب فروپاشی منزلت او نزد گل بانو می‌شود. فقر اقتصادی، فرودستی خانوادگی و فقدان مهارت‌های ارتباطی، در کنار خشونت، سبب می‌شود حیدر نتواند جایگاه خود را در یک مبادله پایدار حفظ کند. در نتیجه، گل بانو نه تنها او را شایسته ازدواج نمی‌داند، بلکه از نظر منزلت انسانی نیز به او نگاه فرودست دارد. اینجا خشونت به جای تولید قدرت، به زایل‌کننده منزلت اجتماعی بدل می‌شود.

رابطه سعید و گل بانو نمونه‌ای روشن از گذار یک رابطه مبتنی بر سرمایه نمادین و منزلت فرهنگی به رابطه‌ای مبتنی بر قدرت، سلطه و نابرابری ساختاری است. در آغاز، سعید به سبب موقعیت شغلی، تحصیلات، تعلق به طبقه شهری و سرمایه فرهنگی، از منزلتی بالا در نگاه گل بانو برخوردار است. همین منزلت سبب می‌شود که حتی ازدواج او با نساء نیز منزلتش را در ذهن گل بانو به طور کامل فرو نریزد. گفت‌وگوهای مداوم درباره کتاب، تشویق گل بانو به تحصیل دانشگاهی و وعده غلبه بر فقر، سعید را در جایگاه کنشگر پاداش‌دهنده قرار می‌دهد؛ پاداش‌هایی که از جنس امید، آگاهی و ارتقای منزلت آینده هستند و موجب افزایش وابستگی عاطفی گل بانو به او می‌شوند اما به تدریج، این منزلت فرهنگی به ابزار قدرت بدل می‌شود. سعید که خود را در موقعیتی بالاتر می‌بیند در آغاز با پوشش عشق و عقلانیت نمایان می‌شود، سپس به تدریج صورت خشونت روانی و سپس خشونت فیزیکی به خود می‌گیرد.

وقتی پدر حیدر خبر اسیر شدن حیدر را برای بی‌بی‌خاور می‌آورد با شنیدن کلمه اسیر صدای گریه بی‌بی‌خاور و گل بانو بلندتر می‌شود گل بانو از اتاق بیرون می‌رود. سعید می‌گوید: «احساس خوبی دارم فکر می‌کنم این بهترین خبری هست که در این ایام شنیده‌ام اما از دست گل بانو عصبانی هستم نمی‌دانم چرا باید برای آن سرخر ناراحت باشد» (همان: ۸۶).

گل بانو به طرف چاه می‌رود. سعید از اتاق بیرون می‌آید و می‌گوید: چیه؟ چه خبر شده؟ بانو تو برای آن لات ... بانو سرش را بلند می‌کند و می‌گوید: تو هیچی نمی‌فهمی و نمی‌فهمی اون کی بود، چطور بزرگ شد، چه بدبختی‌هایی کشید. بانو راه می‌افتد که برود ولی سعید جلویش را می‌گیرد و می‌گوید: «بریم تو اتاق با هم حرف بزنیم. من با تو حرفی ندارم دستش را می‌گیرم و می‌کشم ... دستم را روی دهانش می‌گذارم و به زور می‌برمش. وقتی دستم را از روی دهانش برمی‌دارم نفس نفس می‌زند. خیلی احساساتی شدی؟ بین سعید ممکنه حیدر برای تو یک لات چاقوکش باشه ولی برای من اصلاً اینطور نیست. حتماً خانم از ته دل دوستشون داره. معلومه که دوسش دارم. دهنتمو ببند و گرنه با مشت می‌بندمش. پس دست بزن هم داری؟! معلومه که دارم فکر کردی فقط شما دهاتیا بلدید چوب و چماق روی هم بکشین با صورت برافروخته به طرف در می‌رود. جلویش می‌ایستم و چفت در را می‌اندازم» (همان: ۸۹).

سپس گل بانو به سعید توضیحاتی را درمورد نحوه بزرگ شدن حیدر و سختی‌هایی که کشیده می‌دهد. سعید می‌گوید بس کن نکنه می‌خواهی تا صبح شرح فتوحات حیدرخان را بدهی. گل بانو به سعید می‌گوید: «ببین آقای نوری رابطه من و حیدر یه رابطه طبیعی بود نه اون به من فخر می‌فروخت نه من به او. پس منتظرش می‌مونی؟ من منتظرش نبودم و نیستم ولی از وضعیتی هم که به وجود آمده خوشحال نیستم. در ضمن یادت باشه من از مهربانی و عشق یه بچه پولدار شهری که تاوان گناهان پدر ارتشی‌اش را با ازدواج با زن‌های بیوه و دخترای فقیر می‌پردازد بیزارم. دستم بالا می‌رود و روی صورتش پایین می‌آید. دستش را روی صورتش می‌گذارد. چفت در را باز می‌کنم در حالی نامتعادل بیرون می‌رود» (همان: ۹۰).

تحقیر حیدر، شادی از اسیر شدن او و تمسخر اندوه گل بانو نیز نشان می‌دهد که سعید منزلت خود را نه فقط از تحصیل، بلکه از تحقیر دیگری و حذف رقیب عاطفی تثبیت می‌کند. در نقطه اوج تنش، قدرت سعید به شکل حبس فیزیکی، بستن در، تهدید به ضرب و کنترل کلامی بروز می‌یابد. در این مرحله، گل بانو با مقاومت گفتاری تلاش می‌کند توازن قدرت را برهم بزند. گل بانو در برابر سرمایه فرهنگی سعید، چیزی جز بدن، احساس و امید ندارد و همین نابرابری است که به سلطه می‌انجامد. بدین سان، رابطه سعید و گل بانو نشان می‌دهد که چگونه منزلت نمادین ناشی از تحصیل، در غیاب توازن قدرت، به خشونت ساختاری علیه زن تبدیل می‌شود.

در رابطه ابراهیم رهامی و گل بانو، تمایز قدرت و منزلت به صورت پیچیده و چندلایه شکل می‌گیرد و پیوسته در حال جابه‌جایی است. در آغاز، گل بانو به واسطه زیبایی، هوش، جوانی و استقلال فکری، منزلتی نمادین برتر از رهامی دارد. اختلاف سنی ۱۹ ساله، داشتن همسر و ناتوانی رهامی در بچه‌دار شدن، جایگاه مردانه و اقتدار اخلاقی او را در نگاه گل بانو تضعیف می‌کند؛ به گونه‌ای که در مرحله نخست، گل بانو خود را بالاتر از او می‌بیند و قدرت انتخاب را در دست دارد. رهامی می‌گوید: «من تا آبان سال ۱۳۶۱ تو را ندیدم آن روز به بهانه اهدای جایزه مسابقه عقیدتی آموزش و پرورش منطقه به مدرسه‌تان آمدم و جایزه را که یک جلد نهج‌البلاغه بود سر صف به تو دادم و در تمام مدت از درون لرزیدم ... به بهانه خرید ماست و تخم‌مرغ به مغازه مادرت سر زدم اما ندیدمت. بار سوم وقتی کتاب به دست پشت دخل مغازه مادرت بودی چیزی در درونم به جنبش درآمد. ... به عبارتی گفتمی می‌دونم چرا این دوروبرا موس موس می‌کنی. گفتم: فکر نمی‌کنی اینجا جای مناسبی برای کتاب خواندن باشد. چیزی نگفتی ولی من شنیدم گفتمی جای مناسبی برای کتاب خواندن یا برای کسی که گلوئی شما پیشش گیر کرده» (همان: ۲۰۵). و به خواستگاری رهامی جواب منفی می‌دهد و او را محل نمی‌گذارد: «من حرفی ندارم منتها گل بانو قبول نمی‌کند. فاطمی پیشنهاد کرد با تو حرف بزیم کاری که اصلاً و ابداً به انجامش تمایل نداشتم می‌دانستم پیروز این میدان تو هستی تنها چاره کار معامله با مادرت بود» (همان: ۲۰۶).

اما این برتری، بسیار شکننده است. نقطه چرخش قدرت از جایی آغاز می‌شود که فقر گل بانو و منطبق معامله‌گری مادرش وارد میدان می‌شود. بی‌بی‌خاور با فروکاستن دخترش به کالایی قابل چانه‌زنی، منزلت اجتماعی گل بانو را تنزل می‌دهد و رهامی نیز با تکیه بر پول و نفوذ اداری، مناسبات قدرت را به نفع خود بازتعریف می‌کند. امید گل بانو به گشایش مسیر دانشگاه توسط رهامی او را مجاب به وابستگی می‌سازد تا از این طریق به رؤیاهایش برسد. خشونت فیزیکی رهامی در ماجرای بارداری، لحظه عریان شدن این منطبق قدرت است. وقتی رهامی می‌بیند گل بانو نشانه‌های حاملگی - مانند عق کردن، ویار داشتن، حساس شدن به بوی بدن رهامی - دارد و به او می‌گوید که پاشو تا برویم دکتر. از شهر که بیرون می‌روند بین آنها بحث و جدل شکل می‌گیرد که این مقدمه یک خشونت می‌شود. رهامی می‌گوید: «خوبی؟ - گرسنه‌ام. هر دو تاتون گرسنه هستین یا فقط مادر شکمو گرسنه‌ست؟ من برای مادر شدن زیادی جوونم! ولی من برای پدر شدن کاملاً آماده‌ام. می‌دونی چه احساسی دارم؟ خیلی

مشتاقم بدونم. ... وقتی زنی فقط برای به دنیا آوردن بچه انتخاب می‌شه ... فریاد می‌زند: خفه شو» (همان: ۱۲۵).

در این گفتگو گل بانو با صدایی معترضانه از انتخاب شدن برای زاییدن سخن می‌گوید و سعی می‌کند این کلیشه را بشکند. رهامی به جای گفت‌وگوی عقلانی، فریاد می‌زند: خفه شو. گل بانو با خود می‌گوید: روزها منتظر چنین لحظه‌ای بوده‌ام و ادامه می‌دهد که «خفه نمی‌شم. خفه نمی‌شم. آگه می‌تونی که حتماً می‌تونی بیا خفه‌ام کن. تو می‌تونی، آره می‌تونی. دست‌هایم را به صندلی جلو می‌گیرم و خود را جلو می‌کشم و کنار گوشش فریاد می‌کشم برای تو که کاری نداره؟ داره؟ دستش را از فرمان جدا می‌کند و محکم به صورتم می‌کوبد» (همان: ۱۳۰).

این سیلی، تثبیت نهایی برتری قدرت رهامی بر گل بانو است. گل بانو بعد از اینکه از رهامی سیلی می‌خورد توضیح می‌دهد: «خون از بینیم جاری می‌شود سرم را به صندلی عقب تکیه می‌دهم و می‌گذارم خون روی لباسم بچکد احساس می‌کنم جنگی که به تأخیر افتاده بود شروع شده است. از روز اول منتظر چنین برخوردی بودم حالا فکر می‌کنم باید آنقدر جنگ را ادامه بدهم تا به مذاکره یا شکست یکی از دو طرف منتهی شود» (همان: ۱۳۲). گل بانو از اینکه موفق شده است چهره واقعی رهامی را رو کند، خوشحال است. با خودش می‌گوید: «بعدها وقتی تصویر دست‌های خون‌آلوده‌ام را به یاد می‌آورم و فکر می‌کردم چرا از طراحی آن صحنه‌های خشونت‌آمیز سرخوش بودم به این جواب می‌رسیدم که من نیز چاره حل مسائل را در خشونت می‌دیدم و گویی ذهنم و روحم تشنه برخورد خشونت‌آمیز بود و حتی چیزی بالاتر؛ فکر می‌کردم در مقام مفعول خشونت در پدید آمدن فاعل خشونت سهیم بودم. مگر نه اینکه من رهامی را بر سر خشم آورده بودم و وادارش کرده بودم مرا بزنند؟» (همان: ۱۳۲).

هرچند در این رابطه، منزلت اولیه گل بانو در برابر قدرت اقتصادی، اداری و جنسیتی رهامی فرومی‌ریزد و رابطه آنها به معامله تبدیل می‌شود ولی گل بانو از اینکه در این بازی خشونت سهمی داشته است خرسند است و در درونی‌ترین لایه‌های ذهنی خود، خشونت را چاره حل مسائل و بخشی از بازی قدرت می‌داند.

۳-۳- گام سوم: مشروعیت و سازمان‌یافتگی

در نظریهٔ مبادلهٔ اجتماعی پیتر بلاو، پس از شکل‌گیری نابرابری قدرت و تمایز منزلتی، روابط نابرابر برای تداوم خود نیازمند مشروعیت اجتماعی و سازمان‌یافتگی هستند؛ یعنی سلطه باید به‌گونه‌ای طبیعی، اخلاقی و پذیرفته‌شده جلوه کند تا مقاومت‌ها کاهش یابد.

در رمان *بازی آخر بانو*، این کارکرد به‌طرز برجسته‌ای از سوی شخصیت بی‌بی‌خاور انجام می‌شود. او مهم‌ترین عامل مشروعیت‌بخشی به مناسبات نابرابر، معاملهٔ دختر و خشونت مردانه است. بی‌بی‌خاور با ذهنیتی شکل‌گرفته در بستر فقر، بیوگی و فرهنگ مردسالار، کنش‌های خود را عاقلانه، تجربه‌محور و واقع‌بینانه جلوه می‌دهد. هر اقدام یا تصمیمی که در خانواده رخ می‌دهد، تحت‌نظر او معنا و ارزش پیدا می‌کند و هنجارهای خانوادگی را تنظیم می‌کند. گل‌بانو به این واقعیت آگاه است و می‌داند که بی‌بی‌خاور در تصمیم‌گیری‌ها و معاملات، صرفاً منافع خود را در نظر دارد و حاضر است حتی او را برای یک لقمه نان معامله کند.

مشروعیت رابطهٔ گل‌بانو و حیدر براساس یک تفکر سنتی شکل گرفته است: «مادر برمی‌گردد ... ها حیدر تو نمی‌دونی وقتی من خونه نیستم نباید بیایی ای‌جا. ... خب دخترعمو گناه که نکردم اومدم نومزدمو ببینم. نومزدت؟ کدوم نومزدت؟ کی انگشتر آوردی که ما ندیدیم؟ ... حیدر می‌گوید: عقد دخترعمو و پسرعمو رو تو آسمونا بستن. من چند ساله در ای خونه همس. مادر می‌گوید تو آدم دولت هسی. خدا می‌دونه تو ای دو سال چه اتفاقاتی بیفته» (همان: ۱۴).

بی‌بی‌خاور با اینکه خود در دل مناسبات سنتی زیست می‌کند، مشروعیت را نه براساس تقدیر، بلکه بر مبنای قواعد عرفی و قابل معامله تعریف می‌کند. از نظر او، تا زمانی که انگشتر آورده نشده، نامزدی رسمیت ندارد؛ حتی سربازی رفتن حیدر نیز به‌جای آنکه موجب تقویت موقعیت او شود، عاملی برای تعلیق مشروعیت است؛ چون تا دو سال آدم دولت است و هنوز امکان ایفای نقش شوهر نان‌آور را ندارد.

رابطهٔ سعید و گل‌بانو از سطح یک رابطهٔ شخصی فراتر رفته و به‌واسطهٔ کنش اطرافیان، به‌تدریج طبیعی، عادی و مشروع جلوه داده می‌شود. در این میان، بی‌بی‌خاور نقشی محوری در نهادینه‌سازی این مشروعیت نابرابر دارد. او با خطاب قراردادن مداوم سعید به‌عنوان آقای مدیر و رعایت افراطی احترام طبقاتی به او، به‌گونه‌ای نابرابری منزلتی را تثبیت می‌کند که گویی سعید صاحب خانه است، نه یک مستأجر. این لحن و رفتار، زمینهٔ نمادین برتری سعید را فراهم می‌سازد و سلطهٔ او را به امری طبیعی تبدیل می‌کند.

در ماجرای گریه گل بانو برای اسارت حیدر، واکنش تحقیرآمیز سعید و برچسب لات چاقوکش نشانه تلاش او برای انحصار عاطفی و حذف رقیب است؛ اما نقطه مهم تر، واکنش بی بی خاور و داوود است. داوود به جای ممانعت از مشاجره یا دفاع از خواهرش، به صورت خنثی و منفعل تنها می گوید: «راه می افتد. جلوش می ایستم. صدای داوود را می شنوم. ننه می گه برین تو اتاق، همسایه ها صداتون رو می شنون. از روزی که از تهران برگشته ام بی بی خاور خودش زمینه را برای تنهایی من و بانو فراهم می کند. بانو می گوید: مادرم دلش می خواهد ماجرای نساء دوباره اینجا هم تکرار شود. بریم تو اتاق با هم حرف بزنیم. من با تو حرفی ندارم. دستش را می گیرم و می کشم. دلم نمی خواد راجع به بعضی مسائل حرف بزنم نمی فهمی. دستم را روی دهانش می گذارم و به زور می برم. داوود نگاهمان می کند» (همان: ۸۸).

این واکنش مانع رفتار سلطه جویانه سعید نمی شود و آن را در سطحی ضمنی قابل تحمل و پذیرفتنی جلوه می دهد. از سوی دیگر، فراهم کردن شرایط خلوت میان سعید و گل بانو به وسیله بی بی خاور، نشان می دهد که خانواده هم در برابر رفتارهای غیرعرفی سعید بی تفاوت اند، هم عملاً در سازمان دهی رابطه نابرابر نقش ایفا می کند. بنابراین رابطه نابرابر سعید و گل بانو از طریق رفتار حمایتی و سکوت معنادار اطرافیان مشروعیت می یابد.

در رابطه گل بانو و ابراهیم رهامی نابرابری قدرت، تنها بر مبنای پول و اجبار عمل نمی کند، بلکه از طریق نهادینه سازی عرفی، خانوادگی و اخلاقی به شکل رابطه ای طبیعی و قابل دفاع بازنمایی می شود. در این فرایند، بی بی خاور و خود رهامی هر دو به طور فعال در تولید مشروعیت سلطه مشارکت دارند.

رهامی کاملاً آگاه از برتری اقتصادی و منزلتی خود، فعالانه در حال تثبیت مشروعیت رابطه است. مراجعه مستقیم او به مغازه بی بی خاور و گذاشتن اسکناس ها بر کفه ترازو: «غروب یک روز تابستانی به مغازه اش رفتم. پنج بسته ده هزار تومانی روی یک کفه ترازوی مغازه اش گذاشتم و گفتم این شیربها. یک سر سوزن هم نمی خواهم. مادرت اسکناس ها را تند از توی کفه ترازو برداشت و جایی زیر آن میز لکنته پنهان کرد: گفت شیربها رسمه ولی هر دختری یه بهایی داره. گل بانوی من قیمتش خیلی بالاتر از ای حرفاست. دستم را دراز کردم و گفتم: همین فردا صبح بهترین دختر گوران رو می گیرم» (همان: ۲۰۷).

این صحنه نماد عینی تبدیل انسان به کالا در یک مبادله مشروع شده است. عکس العمل سریع او در مقابل حرف بی بی خاور برای پس گرفتن پول و تهدید به اینکه فردا بهترین دختر گوران را می گیرم نقشه بی بی خاور را نقش بر آب و خواسته خود را مشروع اعلام می کند.

بی‌بی‌خاور باتکیه بر ذهنیت اقتصادی و بقاگرایانه خود، ثروت رهامی را به‌عنوان معیاری برای خوب بودن او برجسته می‌کند. پول، برای او نه فقط ابزار معیشت، بلکه مبنای قضاوت اخلاقی است؛ مردی که می‌تواند خرج بدهد، مرد خوبی تلقی می‌شود، حتی اگر از نظر عاطفی، سنی و اخلاقی برای دخترش مناسب نباشد. او با چنین منطقی، به تدریج رهامی را برای گل‌بانو در قالب فرصت نجات از فقر معرفی می‌کند و ازدواج را از یک رابطه نابرابر قدرت به یک راه‌حل عقلانی برای بقا تبدیل می‌سازد.

نکته تعیین‌کننده آن است که معامله مالی به‌صورت آگاهانه در پوشش عرف و مصلحت مادری پنهان می‌شود. بی‌بی‌خاور با استناد به مفاهیمی چون آبرو، آینده، امنیت اقتصادی و سرنوشت زن بی‌پناه، اجبار اقتصادی را به ضرورتی اخلاقی بدل می‌کند. در این روند، گل‌بانو نه با تهدید مستقیم، بلکه با فشار نرم مشروعیت‌یافته به پذیرش وادار می‌شود؛ فشاری که در ظاهر از جنس دلسوزی است، اما در واقع استمرار سلطه و نابرابری را تضمین می‌کند. بدین‌سان، در گام سوم، رابطه گل‌بانو و رهامی وارد مرحله نهادینه شدن سلطه می‌شود؛ جایی که تصمیمی برخاسته از فقر و اجبار، به‌واسطه مادر، به‌صورت انتخابی طبیعی، عقلانی و حتی قابل دفاع بازنمایی می‌گردد. این مشروعیت‌بخشی، بنیان اخلاقی لازم را برای تداوم رابطه نابرابر و خشونت‌های بعدی فراهم می‌کند. در واقع سلطه رهامی بر گل‌بانو از سطح یک رابطه نابرابر شخصی عبور کرده، در شبکه‌ای از توجیه‌های عرفی، خانوادگی و اقتصادی سازمان می‌یابد؛ نظمی که هم مادر و هم مرد مسلط، هریک به‌گونه‌ای مکمل، بازتولید و تثبیتش می‌کنند.

۳-۴- گام چهارم: مخالفت و دگرگونی

گام چهارم نظریه مبادله اجتماعی پیتر بلاو که از آن با عنوان مخالفت و دگرگونی یاد می‌شود، مرحله‌ای است که در آن نابرابری‌ها و سلطه‌های تثبیت‌شده در مراحل پیشین با واکنش، تضاد و تغییر ساختاری مواجه می‌گردند. در سه گام نخست، روابط از سطح تبادلات فردی به نابرابری قدرت و سپس به مشروعیت‌یافتگی سلطه می‌رسند؛ اما در گام چهارم، همین سلطه‌های مشروع به دلیل تجمع هزینه‌ها، استثمار و محرومیت‌های انباشته‌شده، زمینه‌ساز مقاومت و فروپاشی نظم پیشین می‌شوند. بلاو این مرحله را موتور پویایی جامعه می‌داند؛ زیرا تضاد، روابط را از حالت ایستایی خارج کرده و به تحرک اجتماعی، شکاف گروهی و بازسازی ساختارها می‌انجامد.

در این گام، فرودستان دیگر سلطه را بدیهی نمی‌پندارند و از طریق کنش فردی یا جمعی، نظم موجود را به چالش می‌کشند. این مقاومت می‌تواند به صورت طرد، گسست رابطه، مهاجرت، افشاگری، تعارض نهادی یا تغییر جایگاه اجتماعی بروز یابد. به بیان بلاو، دگرگونی پیامد اجتناب‌ناپذیر تداوم نابرابری و استثمار در مبادلات اجتماعی است و از همین طریق، چرخه مبادله اجتماعی دوباره وارد مرحله‌ای تازه می‌شود.

در رمان *بازی آخر بانو*، در سه رابطه اصلی گل‌بانو با حیدر، سعید و ابراهیم رهامی نمودهای این گام مشاهده می‌شود و نابرابری‌های انباشته‌شده از مراحل پیشین به تعارض، فروپاشی مناسبات و دگرگونی سرنوشت شخصیت‌ها منجر می‌شود.

رابطه گل‌بانو و حیدر بر پایه پیوند خویشاوندی و قاعده فرهنگی عقد پسرعمو و دخترعمو شکل گرفته است اما در منطق تبادل، صرف سنت نمی‌تواند ضامن تداوم رابطه باشد، بلکه رابطه زمانی پایدار می‌ماند که برای طرفین منفعت عینی، امنیت و قابلیت ارتقا ایجاد کند. از منظر گل‌بانو و به‌ویژه بی‌بی‌خاور، رابطه حیدر نه تنها فاقد منفعت اقتصادی و منزلتی است، بلکه به دلیل فقر، بی‌ثباتی شغلی و ناتوانی حیدر، به رابطه‌ای پرهزینه تبدیل می‌شود؛ از این‌رو، این پیوند سنتی هرگز به مرحله مشروعیت کارکردی نمی‌رسد.

ورود سعید به زندگی گل‌بانو رابطه شکننده گل‌بانو و حیدر را به‌طور کامل برهم می‌زند. سعید با دارا بودن سرمایه فرهنگی، موقعیت شغلی و امکان تحرک اجتماعی، منبعی جایگزین و برتر در منطق تبادل ایجاد می‌کند. در نتیجه، رابطه گل‌بانو و حیدر که پیش‌تر نیز از درون تهی شده بود، وارد مرحله حذف ساختاری می‌شود. این حذف با سربازی رفتن و سپس اسیر شدن حیدر تشدید می‌گردد؛ زیرا غیبت فیزیکی او، ناتوانی‌اش از ایفای نقش حمایتی و تعلیق آینده‌اش، هزینه‌های رابطه را برای گل‌بانو و خانواده‌اش افزایش می‌دهد.

در این مرحله، آنچه بلاو از آن با عنوان دگرگونی ناشی از نابرابری و تضاد یاد می‌کند، به‌روشنی رخ می‌دهد: رابطه‌ای که زمانی به نام سنت معتبر بود، در اثر فقدان منفعت، ورود رقیب قدرتمندتر و تشدید نابرابری منابع، فرو می‌پاشد و حیدر از میدان عاطفی و اجتماعی حذف می‌شود.

رابطه سعید و گل‌بانو پس از شکل‌گیری پیوند عاطفی و گرفتن قول ازدواج، وارد مرحله‌ای از تعلیق و انتظار می‌شود؛ یک شب سعید قبل از رفتنش به تهران از بی‌بی‌خاور می‌خواهد که به اتاق او بیاید و بگوید قصد دارد فردا به تهران برود تا خانواده‌اش را برای خواستگاری بیاورد. این سخن با نگاه ملامت‌آمیز بی‌بی‌خاور روبه‌رو می‌شود؛ او به نامزدی قبلی سعید اشاره

می‌کند و از مخالفت مادر سعید سخن می‌گوید: «مادرتون راضی نمی‌شه آقای مدیر. من مادرتون رو می‌شناسم ... اون دلش نمی‌خواد شما زن دهاتی بگیرین ... مرد که به اجازه پدر و مادرش احتیاج نداره اگه بانو رو می‌خواین می‌تونین همین فردا بترین عقدش کنین. انتظار چنین درخواستی را داشتم قبلاً بانو پیش بینی کرده بود گفته بود برای مادرم مهم نیست که من چه جوری عروسی می‌کنم و با کی، مهم اینه که یه نون خور از سر سفره‌اش کم بشه. ... دلم می‌خواد خانواده‌ام تو عروسیم باشن. می‌تونن عقد کنن و برای عروسی خبرشون کنن. ... آقای مدیر شما یک سال آزرگار با گل بانو بودین. توی یه خونه، توی یه اتاق شب و روز. اگه شما برین و برنگردین من چطور سرمو میون مردم بلن کنم؟ با بخت‌واقبال ای دختر یتیم بازی نکنین. خدا رو خوش نیاد. ... این چه حرفیه بی‌بی‌خاور من.... خیر از جوونیت نمی‌بینی اگه با بخت‌واقبال این دختر بازی کنی. بی‌بی‌خاور من به قرآن قسم می‌خورم که جز با بانو با هیچ دختری ازدواج نکنم. بی‌بی‌خاور بلند می‌شود. یک لحظه جلو در می‌ایستند و می‌گویند قرآن کمر اونو بزنه که...» (همان: ۱۰۹).

سعید با وعده آوردن خانواده برای خواستگاری، نوعی مشروعیت نمادین برای رابطه می‌سازد و با قسم خوردن، انتظار بازگشت را در خانواده تثبیت می‌کند. در این نقطه، گل بانو و مادرش رابطه را به سمت ازدواج و ثبات تفسیر می‌کنند و امید اجتماعی شکل می‌گیرد. اما بازگشت سعید به تهران همزمان با تحول رادیکال فضای سیاسی اجتماعی است. تظاهرات گسترده سی خرداد ۱۳۶۰ در حمایت از بنی‌صدر چهره تهران را به هم ریخته است و با فروپاشی شبکه خانوادگی و پراکندگی اعضای خانواده سعید، نظم پیشین زندگی او به هم می‌خورد. در چنین وضعیتی، اولویت‌های سعید دگرگون می‌شود و مسئله عشق، ازدواج و مسئولیت عاطفی در برابر گل بانو در حاشیه یک بحران بزرگ‌تر قرار می‌گیرد. سعید دو هفته بعد از رفتنش به تهران به جبهه اعزام می‌شود و دیگر خبری از او نیست.

از منظر تحلیلی، اینجا با جایجایی مبادله قدرت و تعهد مواجهیم؛ سعید از مبادله روابط عاطفی به مبادله سیاست و جنگ منتقل می‌شود. نتیجه آن است که رابطه او با گل بانو نه از مسیر تصمیم آگاهانه شخصی، بلکه در اثر فشار ساختارهای کلان اجتماعی و سیاسی قطع می‌شود. باین حال، پیامد این گسست همچنان به‌طور یکسویه بر گل بانو تحمیل می‌شود. او می‌ماند با وعده‌ای بی‌سرانجام، امیدی معلق و آینده‌ای معلق‌تر. بدین‌سان، رابطه سعید و گل بانو نمونه‌ای از پیوندی است که در تلاقی نابرابری جنسیتی و بحران تاریخی، به فروپاشی خاموش می‌انجامد.

رابطه گل بانو و ابراهیم رهامی به مرحله‌ای می‌رسد که نابرابری به تضاد، بی‌ثباتی و درنهایت فروپاشی می‌انجامد. این رابطه که در گام سوم با واسطه‌گری بی‌بی‌خاور و اتکای رهامی به پول، قدرت اداری و وجاهت اجتماعی به صورت مشروع تثبیت شده بود، اکنون زیر فشار نیروهای رقیب قدرت، امنیت سیاسی و منافع شبکه‌های پشت‌پرده از درون متلاشی می‌شود.

نخستین عامل فروپاشی، ورود پر قدرت حاج صادق به معادله است. او به‌عنوان بازیگری پنهان اما مسلط، با نفوذ در نهادهای امنیتی، رهامی را تحت بازخواست قرار می‌دهد و عملاً موقعیت رسمی و اقتدار او را تهدید می‌کند. احضار رهامی به حفاظت اطلاعات، به دلیل رابطه او با گل بانو و نیز پیوندش با ملیحه، نشان می‌دهد که قدرت مشروع شده در گام سوم، در برابر قدرت سازمان‌یافته سیاسی بسیار ضعیف و شکننده است. از اینجا به بعد، رابطه دیگر بر مدار انتخاب نمی‌چرخد، بلکه به مسئله‌ای امنیتی و پرهزینه بدل می‌شود. از طرفی چون اصلی‌ترین دلیل موافقت حاج صادق با ازدواج رهامی و گل بانو، به دست آوردن بچه برای مرضیه بوده بنابراین پس از تولد بچه، به لحاظ محاسبات تبادلی و قدرت، ارزش گل بانو به‌عنوان همسر کاهش می‌یابد و به نوعی تاریخ مصرف او در این رابطه به پایان می‌رسد. این موضوع نشان می‌دهد که رابطه نه بر مبنای عشق یا تعلق متقابل، بلکه بر اساس منافع ابزاری و اقتصادی شکل گرفته و پایدار نیست.

همچنین اقدام رهامی در افشای ماجرای نبش قبر اختر توسط گل بانو و بی‌بی‌خاور بهانه‌ای برای تشدید بحران علیه گل بانو می‌شود. رهامی برای بازسازی قدرت تضعیف شده‌اش به افشای یک راز متوسل می‌شود؛ اقدامی که نشان می‌دهد رابطه عاطفی کاملاً تحت الشعاع منطق بقا در میدان قدرت قرار گرفته است. در اینجا، تبادل عاطفی جای خود را به محاسبه سیاسی می‌دهد.

در مجموع، رابطه گل بانو و رهامی در گام چهارم، قربانی تضاد ساختاری میان قدرت اداری، نفوذ امنیتی و مناسبات خویشاوندی می‌شود. فروپاشی این رابطه نتیجه طبیعی نابرابری است که پیش‌تر مشروع جلوه داده شده بود، اما درنهایت زیر فشار تعارضات اجتماعی دوام نمی‌آورد.

۴- نتیجه‌گیری

تحلیل رمان *بازی آخر بانو* از منظر نظریه مبادله اجتماعی پیتر بلاو نشان می‌دهد که روابط انسانی در چهار مرحله چرخه تبادل شکل می‌گیرد: از تبادلات فردی، شکل‌گیری نابرابری قدرت، مشروعیت‌یافتگی سلطه تا تعارض و دگرگونی.

رابطه گل‌بانو و حیدر بر پایه مبادله عاطفی شکل گرفته است. نابرابری قدرت در این رابطه ناشی از سرمایه فرهنگی گل‌بانو و فقر اقتصادی و اجتماعی حیدر است. مشروعیت رابطه، صرفاً سنتی و فرهنگی است و فاقد هرگونه مشروعیت کارکردی. نقطه شکست رابطه زمانی است که ورود سعید به این مبادله، منابع و جایگاه حیدر را بی‌اثر می‌کند و حیدر حذف می‌شود. تصمیم گل‌بانو بر مبنای منطق سود/ هزینه بلاو است؛ حذف حیدر به دلیل نداشتن سود منزلتی و عدم ارتقای موقعیت اجتماعی. رابطه گل‌بانو و سعید مبتنی بر مبادله عاطفی و منزلتی است. نابرابری قدرت از طریق سرمایه فرهنگی، موقعیت شغلی و نفوذ اجتماعی سعید پدید می‌آید. مشروعیت رابطه از طریق خانواده و رسوم اجتماعی تثبیت می‌شود. نقطه شکست، غیبت و اعزام سعید به تهران است که رابطه را معلق می‌کند. رابطه گل‌بانو و رهامی ترکیبی از مبادله اقتصادی و زیستی است. قدرت رهامی ناشی از سرمایه اقتصادی، اداری است و مشروعیت رابطه از طریق عرف، خانواده و فشار اجتماعی شکل می‌گیرد. نقطه شکست پس از تولد فرزند و ورود نیروهای رقیب قدرت است که منجر به فروپاشی رابطه می‌شود.

به‌طور کلی، رمان *بازی آخر بانو* تصویری روشن از چرخه چهارگانه نظریه مبادله اجتماعی ارائه می‌دهد که نشان‌دهنده این است که رابطه عاطفی و اجتماعی، در شرایط فقر، نابرابری جنسیتی و فشارهای ساختاری، به بستری برای ظهور سلطه، خشونت و فروپاشی تبدیل می‌شود و هرگونه تلاش برای تثبیت قدرت و منزلت، تابع همزمان سرمایه فرهنگی، اقتصادی، جنسیتی و مشروعیت اجتماعی است.

منابع

- استادمحمدی، نوشین؛ فقیهی، حسین و هاجری، حسین. (۱۳۹۶). «بررسی رمان *بازی آخر بانو* براساس نظریه چندصدایی باختین». *ادب و زبان (نشر پژوهی)*، (۲۰): ۵۱-۷۰.
- امیدعلی، حجت‌اله. (۱۴۰۵). «سقف شیشه‌ای در دو رمان *بازی آخر بانو* و *پیرایه دختری* از استانبول». *ادبیات تطبیقی*، (۳۴): ۱۷۲-۱۹۲.
- ترنر، جان‌اتان. (۱۳۹۳). *نظریه‌های نوین جامعه‌شناختی*. ترجمه علی‌اصغر مقدس و مریم سروش. تهران: جامعه‌شناسان.

- حاجی، سعدی و پارسا، سیداحمد. (۱۳۹۷). «استعاره بازی و فراداستان در رمان بازی آخر بانو»، *ادبیات پارسی معاصر*، (۸): ۱-۲۴.
- خدیوپور، روح‌اله و زیرک، ساره. (۱۴۰۲). «تحلیل عقده حقارت در شخصیت اصلی رمان بازی آخر بانو براساس آرای آلفرد آدلر». *جستارنامه ادبیات تطبیقی*، (۷): ۸۵-۱۱۲.
- رؤفی، فریبا؛ زیرک، ساره و طهماسبی، فرهاد. (۱۴۰۲). «فقر و رفاه: تحلیل رمزگان‌های اجتماعی در رمان بازی آخر بانو». *جستارنامه ادبیات تطبیقی*، (۷): ۷۶-۱۰۵.
- رنجبر، محمود و صفایی، علی. (۱۳۹۳). «بازخوانی جامعه‌شناختی نظریه بلاو در شعر سیداشرف گیلانی». *جامعه‌شناسی تاریخی*، (۲): ۱۰۷-۱۳۰.
- ریتزر، جورج. (۱۳۸۴). *نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر*. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: علمی.
- سلیمانی، بلقیس. (۱۴۰۲). *بازی آخر بانو*. تهران: ققنوس.
- محمودی، خدیجه؛ منصوریان سرخگریه، حسین و پارسایی، حسین. (۱۴۰۲). «خوانش مرزبان‌نامه طبق نظریه تبادلی پیتر بلاو». *تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)*، (۵۷): ۱۴۰-۱۵۹.
- نژادپرور، ستاره؛ یزدان‌پناه، مهرعلی و پارسایی، حسین. (۱۴۰۰). «بازتاب نظریه رفتار اجتماعی پیتر بلاو در سروده‌های مهدی اخوان ثالث». *زبان و ادبیات فارسی (دانشگاه آزاد اسلامی واحد فسا)*، (۲۸): ۹۳-۱۰۸.

روش استناد به این مقاله:

امیدعلی، حجت‌اله. (۱۴۰۵). «بازی بانو برای نام و نان (تحلیل رمان بازی آخر بانو بر اساس نظریه مبادله اجتماعی پیتر بلاو)». نقد و نظریه ادبی، ۲۲ (۱): ۱۳۷-۱۶۰. DOI:10.22124/naqd.2026.32514.2783

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Naqd va Nazaryeh Adabi (Literary Theory and Criticism)*.

This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

